

szürkés *szökesége* és a Rábca barna színe szép, kavargó játékot, bugyborékoló, kerengő látványt nyújtott a vár alatti kis sziget végéről nézve”.

Ha egy író 20. század előtti korról ír, ha hiteles akar lenni, akkor a *szöke Duna* jelzős szerkezetet használja. Ezt tette például Mé s z ö l y M i k l ó s Fakó foszlányok nagy eső évadján című Balassi korabeli novellájában: „Nincs szebb dolog a végeknél. Kikelet, zimankó, néhány rongyos vitéz a túskekalyibákban, kik már rég elfelejtették a nevüket, s kiknek mi is elfelejtettük a nevét, mossa az ülepüket a *szöke Duna*: mindezt bevilágítja a hold, alatta üszkösödő templom – roppant i betű fölött a pont.”

Ezekkel a költői gondolatokkal dobtuk koszorúnkat a Duna vizébe; felidézve történelmünkben betöltött szerepét; az Értől az Óceánig nagy utat tevő vándort; a nép, ország életét, sorsát romboló-építő lényegét.

Szöke-e az ezüst? – tehetjük fel a kérdést, amikor E ö t v ö s J ó z s e f Búcsú című versében ezt olvassuk: „S nem veszhet el, míg az *ezüst Dunának* / Nagy tükörén egy honfiszem pihen...” – Azt hiszem, inkább szöke, mint kék.

Adalék 2016-ból: N i c k T h o r p e Magyarországon élő angol tudósító A Duna címen könyvet jelentetett meg a nagy folyóról. A Fekete-tengertől, a Duna-torkolattól indult el és jutott el a Duna forrásáig, a Fekete-erdőig (Thorpe 2016). Kíváncsi voltam, milyen jelzős szerkezettel illeti a Duna vizét. Egyáltalán nem használja a *kék Duna* kifejezést; de a *szöke* melléknevet sem írja le egyszer sem, viszont a szöke valamilyen árnyalatával jellemzi a Dunát: *opálosan zöld, ezüstös, ezüst csillogású, zöld, ezüstös zöld*. Azt hiszem, ezek inkább a szökéhez állnak közelebb, mint a kékhez.

Én milyennek látom? Ezüst csillogásúnak.

É s a T i s z a s z ö k e s é g e? Nem kutattam, nem figyeltem, de a közelmúltban a Hét évszázad magyar versei című antológiát lapozgatva találtam rá Sárosi Gyula (1816–1861) Népdal című versére; így kezdődik: „Hullámzik a *szöke* Tisza, / Sajkás legény fordulj vissza: / Akkor is oly zivatar volt, / Mikor szívem feléd hajolt.”

Szöke Duna? Kék Duna? Ezüst csillogású Duna? Szöke Tisza? Ha keresünk, olvassunk – gazdagodunk.

Hivatkozott irodalom

GERGELY JENŐ – IZSÁK LAJOS szerk. 2001. *A magyar államiság kétezer éve*. ELTE, Budapest.
Thorpe, Nick 2016. *A Duna – Utazás a Fekete-tengertől a Fekete-erdőig*. Scolar Kiadó, Budapest.

BAKSA PÉTER

Az indulatszók a nyelvi rendszer dinamikájában

Az indulatszóknak meglehetősen gazdag az irodalma hazai nyelvészetünkben. A mai magyar nyelvet leíró monográfiák mellett alapos történeti elemzést is találunk e szócsopotról (GALLASY 1991, 1992). Az alábbiakban a téma egyetlen vonatkozására szeretném felhívni a figyelmet, nevezetesen az indulatszók helyére, illetve szerepére a nyitott nyelvi rendszer dinamikájában.

Az indulatszók a nyelv legősibb rétegéhez tartoznak, és ez némi alapot ad az állatok kommunikációjával történő összehasonlításukhoz. Az állatok hangzó megnyilvánulásai valamely külső vagy belső inger reflexei, ösztönszerűek, közvetlenek és változatlanok, hangzásuk nem artikulált. E sajátosságaik révén határozottan szemben állnak az emberi nyelvvel. Az összehasonlítás szempontjából tanulságos a méhek viszonylag fejlett „táncnyelve”, amelyet a kiváló francia nyelvész, BENVENISTE (1952) elemzett részletesen. Kimutatta, hogy a méhek kétféle sajátos „táncsal” nyújtanak társaik számára információt a táplálék lelőhelyéről, annak távolságáról és irányáról a kaptárhoz képest. Ez az információ egyetlen témára, a táplálékra irányul, kizárja a visszacsatolást, a dialógust és nem képes felidézni korábbi tapasztalatot – egyszóval nem nyelv, hanem sajátos jelző kód.

Az állatok különféle ingerek által kiváltott kommunikációs megnyilvánulásai motivált zárt rendszert alkotnak. Ezzel szemben az emberi nyelv nyitott és változó k o n y rendszer, jelei önkényesek, szabadon és célszerűen alkalmazhatók. Az állati jeladás mindig egy konkrét szituációhoz kapcsolódik, az emberi nyelv viszont alkalmas múlt és jövő idejű, valóságos és képzelt helyzetek ábrázolására is. A tagolatlan állati jeladással ellentétben a nyelvi nyilatkozatok (utterances) kisebb, önálló jelentésű egységekből, szavakból vannak összeállítva. (Utóbbiak alkotórészei, a hangok megkülönböztető funkcióit látnak el, önmagukban nincs jelentésük.)

A nyelv ősi rétegeihez tartozó indulatszók egyszerű fiziológiai reflexekből jöttek létre, és kétségtelenül magukon viselik a nyelv előtti (prelingvális) állapot bizonyos jegyeit. Olykor nem is tekintették őket szavaknak, mint például a 19. század ismert orosz nyelvésze és írója, K. SZ. AKSZAKOV, aki szerint az indulatszókkal mint egyszerű felkiáltásokkal „az ember még nem beszél” (Idézi SZRJ. 478). Vele szemben a 20. század tekintélyes nyelvésze, V. VINOGRADOV az indulatszókat a beszéd „élő és gazdag rétegének” nevezte, amelyek „tudatosult kollektív jelentésbeli tartalommal rendelkeznek” (VINOGRADOV 1947: 745; saját fordításom). Valójában az indulatszók a nyelv – „kint is, bent is” – helyzetű periférikus jelenségei: egyes sajátosságaikkal kívül állnak a nyelv rendszerén, más vonatkozásokban viszont a rendszer elemeiként viselkednek. Rendszeren kívüli (prelingvális) sajátosságuk, hogy a beszélő aktuális érzelmi vagy akarati állapotát fogalmi megnevezés nélkül fejezik ki, a mondat struktúrájába sem névszóként, sem viszonyzóként nem illeszkednek. Hangzásuk tartalmazhat az adott nyelv fonológiai rendszerétől, illetve hangállományától idegen elemeket, kapcsolatokat (pl. a szótagalkotó *brri*, *pszt*, a csodálatot kifejező *c-c-c*, a belélegzéssel képzett, fájdalmat kifejező *ssz*, *fff*, a második szótagon hangsúlyos *ahá* (MMNyR. 1: 292). Ezek jeltermészete szimptomatikus, nem szimbolikus.

Megkülönböztetünk elsődleges és másodlagos indulatszókat. Az elsődlegesek jórészt önkénytelen, természetes hangadásból származnak, ám ez még nem jelenti „nyelv előtti” státuszukat, ugyanis még a természetes érzelmi felkiáltásokhoz legközelebb álló indulatszók sem azonosak az egyes nyelvekben: amikor a német *au-t* kiált, a dán *a-us-t* mond, az angol *oh-t* vagy *ow-t* (JESPERSEN 1925: 415); ANTAL LÁSZLÓ kifejezésével élve „a különböző nyelvű népek másképpen jajgatnak” (ANTAL 1978: 83). De még az egyes nyelvekben hasonló hangzású indulatszók jelentése sem szükségképpen azonos: amíg az orosz *ау-я-яи* rosszallást, (esetleg tréfás) szemrehányást fejez ki, addig a magyar *ajaj* sopánkodást vagy – feleletként – nyomósítást jelez (*Szereted a mákos tészta?* – *Ajaj, de mennyire!* PÉTER 1991: 167). Egyszóval a nyelvben az elsődleges indulatszók sem maradnak tisztán természeti kiáltásoknak, hanem a kontextus és az intonáció segítségével

„nyelviesülnek”. Ugyanakkor, minthogy fogalmi tartalom nélkül közvetlenül utalnak a beszélő érzelmi vagy akarati állapotára, és a beszédben a mondat struktúrájától elszigetelten vesznek részt, mintegy közbülső szintet alkotnak a lexikai és szintaktikai nyelvi elemek között. Önálló használatuk nem mondat-, hanem nyilatkozatértékű (i. m. 170).

A másodlagos indulatszók önálló jelentésű szavakból, szókapcsolatokból, összetételekből vagy akár mondatokból alakultak ki, pl. *Istenem! Isten őrizz! A mindenit! Nesze neked! Nézze meg az ember!* Jellemző rájuk a fogalmi jelentéstartalom teljes vagy részleges elhomályosulása. Indulatszóvá alakulásuk gyakori a szlengben; például a ’nagyon jó’ jelentésű *császár! király! csúcs!*, a bosszúságot eufemisztikusan kifejező *bosszus!*, *bakter!*, a kellemetlen helyzetre utaló *égés, gáz* (PARAPATICS 2008). Szintaktikai elszigeteltségük másodlagos, a nyelv életében már végbement vagy lejátszódó folyamat. Nyelvi mivoltuk mellett szól egy részüknek más nyelvekből kölcsönzött volta: pl. *kuss! aló mars! bravó! hurrá! punktum!*

Szemantikai szempontból megkülönböztetünk specializált (*ejnye! fuj! hurrá!*) és diffúz (*ó! jaj! istenem!*) indulatszókat. Utóbbiak annyiban különböznek a fogalmi jelentésű szavak poliszemiájától, hogy jelentésszerkezetük nem strukturált, az egyes jelentéseik nem vezethetők le egymásból. Nem ritka közöttük az enantioszémia jelensége, azaz ellentétes jelentések megléte egy szón belül (vö. *Jaj, de örülök!* és *Jaj, de félek!*). Megjegyzendő, hogy gyakran maguk a jelölt érzelmi állapotok is diffúz természetűek; így például a csodálkozás aránylag ritkán jelentkezik a maga „tisztá” mivoltában, többnyire valamilyen más érzellemmel (öröm, aggodalom, kételkedés, bosszúság stb.) vegyül. A diffúz indulatszók az egyes nyelvi nyilatkozatokban az intonáció és a konszituáció (kontextus + szituáció) segítségével aktualizálódnak. A nyilatkozat intenzitását növelve annak modális komponenseként is felfoghatók, például: *Ó, milyen szép táj! Tyű, de meleg van!*

Az indulatszók jeltermészetét mutatja be NEHRING szemléletes példája: Amikor a fogorvosi kezelés során a fűrő a fogbélhez ér, a páciens önkéntelenül feljajdul: ez nem nyelvi jel, hanem a testi fájdalom természetes szimptomája. Ha viszont a fogorvos felszólítja betegét, hogy legkisebb fájdalmát is jelezze, mondjuk, egy *au!* kiáltással, ez kölcsönös megállapodáson alapuló tudatos jelzés, azaz *s z i g n á l* (NEHRING 1963: 87). Vagyis ebben az esetben az indulatszó közbülső jelenség a természetes kiáltás és a *Nagyon fáj!* nyelvi kijelentés között (l. még KAINZ 1941: 146).

Egyébként az indulatszó modális komponensként is szerepelhet a mondatban, erősítve annak jelentését: *Ó, milyen szép táj! Hú, hogy zuhog az eső!*

Az indulatszók nyelviesültsége mellett fontos érv, hogy alapul szolgálhatnak névszók és igék képzéséhez, pl. *jajgat, jajong; hajhász; áhít, áhítat; óhaj, óhajt; kussol; pizszeg* (vö. BÁRCZI 1951: 15–16).

Összefoglalva: az indulatszók vizsgálata megerősíti a felismerést, hogy a nyelvben – akárcsak a természetben – nincsenek merev határok („hard and fast lines”); a nyelv kategorizációs leírása nem nélkülözheti a *k ö z b ü l s ő* jelenségek létezésének, a rendszer mozgásában, változásában betöltött szerepüknek figyelembevételét.

Hivatkozott irodalom

ANTAL LÁSZLÓ 1978. *A jelentés világa*. Magvető, Budapest.

BÁRCZI GÉZA 1951. *A magyar szókincs eredete*. Tankönyvkiadó, Budapest.

BENVENISTE, EMILE 1952. *Communication animale et langage humain*. Diogené, Paris.

- GALLASY MAGDOLNA 1991. Az indulatszók. *TNytt.* I: 514–522.
- GALLASY MAGDOLNA 1992. Az indulatszók. *TNytt.* II/1: 839–852.
- JESPersen, OTTO 1925. *Language: its Nature, Development and Origin.* George Allen & Unwin Ltd., London.
- KAINZ, FRIEDRICH 1941. *Psychologie der Sprache I. Grundlagen der allgemeinen Sprachpsychologie.* Ferdinand Enke Verlag, Stuttgart.
- MMNyR. = *A mai magyar nyelv rendszere. Leíró nyelvtan* 1–2. Szerk. TOMPA JÓZSEF. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1961–1962.
- NEHRING, AL. 1963. *Spachzeichen und Sprechakte.* Winter Verlag, Heidelberg.
- PARAPATICS ANDREA 2008. *Szlengszótár. A mai magyar szleng 2000 szava és kifejezése fogalomköri szinonimamutatóval.* Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- PÉTER MIHÁLY 1991. *A nyelvi érzelmek kifejezés eszközei és módjai.* Tankönyvkiadó, Budapest.
- SzRJ. = *Современный русский язык. Морфология.* Под ред. акад. В. В. Виноградова. Издательство Московского Университета, Москва, 1952.
- TNytt. = *A magyar nyelv történeti nyelvtana. I. A korai ómagyar kor és előzményei. II/1. A kései ómagyar kor. Morfológia. II/2. A kései ómagyar kor. Mondattan. Szöveggrammatika.* Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1991–1995.
- VINOGRADOV, V. V. [ВИНОГРАДОВ ВИКТОР ВЛАДИМИРОВИЧ] 1947. *Русский язык. Грамматическое учение о слове.* Учпедгиз, Москва–Ленинград.

PÉTER MIHÁLY

ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

*A bagoly eredetmagyarázatához**

1. *A bagoly* szó a TESz. és az EWUng. szerint ismeretlen származású. Eredetének megfejtését nemrég NÉMETH DÁNIEL kísérelte meg ugyanebben a rovatban: annak a lehetőségét vetette fel, hogy hangutánzó ige származékával van dolgunk (NÉMETH 2017). Ehhez a magyarázathoz szólok most hozzá. Nem azzal előállva teszem ezt, hogy más, jobb eredeztetést kínálok helyette, ilyen ugyanis nincs a tarsolyomban. NÉMETH DÁNIEL szófejtésének a kritikáját viszont szükségesnek tartom: mind a konkrétumokra nézve, mind általánosabb, szemléleti-módszertani okból.

Magától értetődik, hogy ötlet nélkül nincsen etimológia. Az ötlet azonban kulcsfontosságú ellenére is csupán szükséges, de nem elégséges feltétel. Ha az alátámasztására szolgáló érvelés kidolgozatlan, hiányos, sőt a hibáktól sem mentes, akkor a számításba vehető, figyelmet érdemlő ötlet önmagában kevés ahhoz, hogy a szófejtés igazán értékessé váljék.

Régi vesszőparipám, hogy a szómagyarázatok helyessége, eredményessége elsősorban a megfelelő kérdések megtalálásán múlik. Ezeknek a kérdéseknek a fontosságát,

* *Az Érettségi és bagoly* című előadás részeként elhangzott az MTA Nyelvtudományi Intézetben 2019. április 30-án.